

**A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE
“TURKISH PROVERBS...” BOOKS THAT WERE
WRITTEN AS TURKISH TEACHING MATERIALS
IN THE NINETEENTH CENTURY IN TURKISH
USING ARMENIAN LETTERS**

**Türkçe Öğretim Materyali Olarak 19. Yüzyılda Ermeni Harfli
Türkçe İle Yazılmış “Turkish Proverbs...” Kitaplarının
Karşılaştırmalı İncelemesi***

Yusuf SÜLÜKÇÜ¹

Abstract

A review of the history of teaching Turkish as a second language indicated that foreigners published several books in Europe and İstanbul in the nineteenth century for the purpose of teaching Turkish. A majority of these books are focused on grammar. However, there were also books that included, at least partially, passages of prose and Turkish proverbs. In general, the books were printed using Latin letters, in consideration of the native language of the target group (e.g. English, French). The Turkish words or passages that were included as examples were initially written in original form using Arabic letters, then transcribed using Latin letters, and finally, their meanings were provided to the learners in the target language. Turkish Proverbs Translated into English, which was first printed in 1844, is different from all the books mentioned above. The Turkish proverbs in this book were written using Armenian letters only, and then English and German translations were also provided below the passages in Armenian. The books written in Turkish did not use Arabic letters. This study analyzed the English and German publications of Turkish Proverbs, which were printed in Venice in the nineteenth century, with regard to the Turkish passages and language characteristics. In addition, a general evaluation was made of the book. The study concluded that the books analyzed here were important, because they were printed using Armenian letters, and because of the characters that were used to demonstrate the sounds in Turkish pronunciation. Also, the books are important because of the language characteristics, and because they include certain proverbs which are not in print today.

Keywords: Turkish Teaching Materials, Turkish Proverbs, Turkish Using Armenian Letters, the Nineteenth Century

* ICOSTURK 2017 2nd International Conference On Studies In Turkology Kongresine kabul edilen ancak sunulamayan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

¹ Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi ABD Öğretim Üyesi.

Özet

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimini tarihi incelendiğinde, Avrupa’da ve İstanbul’da 19. yüzyıl boyunca Türkçe öğretmeye yönelik olarak yabancılar tarafından çok sayıda kitap yayımlandığı görülmektedir. Bunların büyük bir kısmı gramer üzerinedir. Ancak kısmen de olsa okuma parçaları ve Türkçe atasözleri de içeren kitaplar da yayımlanmıştır. Yayımlanan kitaplar genellikle İngilizce, Fransızca gibi hedef kitlenin dili esas alınarak Latin harfleriyle yayımlanmıştır. Örnek olarak kullanılan Türkçe kelime veya metinlerde ise önce Arap harfli orijinali yazılmış, sonra Latin harflerine transkribe edilmiş sonra da ilgili dildeki anlamı verilmiştir. Ancak ilk baskısı 1844 yılında yapılmış olan Turkish Proverbs Translated into English adlı kitap bunlardan farklıdır. Bu kitapta kullanılan Türkçe atasözlerinin sadece Ermeni harfleriyle yazılmış şekilleri verilmiş ve hemen altında da İngilizce ve Almanca ile tercümeleri verilmiştir. Kitaplarda Arap harfli Türkçe kullanılmamıştır. Çalışmamızda 19. yüzyılda Venedik’te basılan “Turkish Proverbs” adlı kitabın İngilizce ve Almanca baskıları, kitapların genel değerlendirmesiyle birlikte kitapta kullanılan Türkçe metinler ve dil özellikleri gibi çeşitli açılardan incelenmiştir. İncelenen kitaplar, Ermeni harfleriyle yazılma sebepleri, Türkçe sesleri göstermek için kullanılan karakterler, dil özellikleri ve günümüzde kayıtlarda bulunmayan atasözleri barındırması sebebiyle önemli bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkçe Öğretim Materyalleri, Türk Atasözleri, Ermeni Harfleriyle Yazılan Türkçe, 19. Yüzyıl

Giriş

Türkler, bilinen ilk alfabeleri olan Göktürk Alfabesi’nden sonra tarihleri boyunca pek çok farklı alfabeye kullanan milletlerden biridir. Şirin’e (2015) göre Köktürk, Mani, Soğut, Uygur, Brahmi, Tibet, Süryani, İbrani, Grek, Arap, Kiril, Latin olmak üzere 12, Tekin’e (1997) göre ise Ermeni Alfabesiyle birlikte 13, Rekin Ertem’in (1991) ifadesine göre ise on yedi farklı alfabeye kullandıklarıdır. Çalışmamızda, konumuzla alakalı olması sebebiyle özellikle Ermeni Harfli Türkçe üzerinde durulacaktır.

Türklerin Ermenilerle ilk karşılaşması MS 3. yüzyılda Karadeniz’e inmeye çalışan Kıpçaklarla olmuştur (Adji, 2012). Aynı bölgede yaşayan ve aynı dine inanan Kıpçaklar ve Ermeniler arasında kelime alışverişleri olmuş, Kıpçaklar yazılarında Ermenilerin 5. yüzyılda geliştirdiği alfabeyi kullanmaya başlamışlar (Karaağaç, 2001), Ermeniler de bir dönem Kıpçak Türkçesini resmi dil olarak kabul etmişlerdir (Kutalmış, 2003).

Selçuklular 1064 yılında Ani’yi fethedip Ermeni devletini yıkınca Ermenilerin bir kısmı Kırım’a gitmiş bir kısmı da Anadolu’da kalmıştır. Böylece Oğuzlarla Ermeniler aynı coğrafyayı paylaşmaya başlamıştır. Ermeniler, Türkçeyi öğrenmiş ancak kendi alfabeleriyle yazmayı tercih etmişlerdir. Çengel’e (2012) göre Ermeni Alfabesi Kıpçaklar ve Oğuzlar tarafından iki farklı zamanda kullanılmış ve buna bağlı literatüre “Ermeni Harfli Kıpçakça” ve “Ermeni Harfli Türkçe” iki farklı terim olarak girmiştir (s. 23-24). Kıpçakların aksine Türkçe için Ermeni Alfabesini kullanan Oğuzlar değil Ermeniler olmuştur. Ermenilerle Türkler yüzyıllar boyunca iç içe yaşamışlar ve pek çok Ermeni sadece Türkçe konuşur olmuştur. Ancak yine de kendi alfabelerinden vazgeçmemişlerdir.

Anadolu sahasında EHT(Ermeni Harfli Türkçe) ile yazan ilk Ermeni şairinin XIV. yüzyılda yaşamış olan Telkuranlı Hovhannes olduğu ileri sürülmektedir (Pamukçayan 2002). EHT yazılı edebiyatının öncüsü 1637-1695 yılları arasında yaşamış Eremitiya Çelebi Kömürçiyani’dır. Yazarın Ermenice ve Türkçe eserleri, şiirleri ve çevirileri bulunmaktadır (Vikipedi).

Stepanyan’a göre EHT matbu eserler ilk olarak 1727 tarihinde basılmaya başlanmış ve bugüne kadar dünyanın yaklaşık 50 farklı şehrindeki 200 kadar basımevinde iki binden fazla EHT eser basılmıştır (2005: 22). Türkçenin Avrupa’ya yayılmasında Ermenilerin de rolü olmuştur. Türklerin Avrupalılarla ilişkilerine ve Türkçenin bu ilişkideki yerine kısaca değinilerek konunun daha rahat anlaşılması sağlanabilir:

Bilindiği üzere Türklerin Avrupa'ya girişi Atilla ile başladığı kabul edilir. Ancak Atilla'nın ölümünden sonra Türkler Avrupa'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Türkçenin Latin harfleriyle birkaç kelime örneği (Eren, 1988: 23) dışında kitap boyutunda yazılmasının, MS 4. yüzyılda Kumanların Karadeniz'in kuzeyine yerleşmesiyle başladığı kabul edilir. Avrupalıların Türkçeye karşı ilgileri Kumanlar döneminde ilerlemiş, misyonerlik faaliyetlerinde kullanılmak üzere Codex Cumanicus adlı eseri meydana getirmişlerdir. Eser, Türkçenin Latin harflerine benzeyen Gotik harflerle yazılmış ilk örneğini oluşturur. Kısmen Türkçenin öğretimine ilişkin bilgileri de içerir (Geniş bilgi için bkz: Laorusse, 1991; Ertem, 1991; Yüce, 1997).

Osmanlıların tarih sahnesinde güçlü bir şekilde yerini alması ve 1453 yılında İstanbul'u fethetmesiyle birlikte Türkçe öğrenmek misyonerlik faaliyetlerinin yanında ticari faaliyetler için bir gereklilik de olmuştur. Bu anlamda ilk ilişkiler Venedikliler, Cenevizliler, Floransa gibi İtalyan şehir devletleri ve Fransızlar tarafından kurulmuştur. Venedikliler Türkçe bilen tercüman yetiştirmek için 1551 yılında bir dil okulu kurdular ve burada teorik eğitim alan yerinde pratik yapmaları için İstanbul'a gönderdiler. Böylece bir memur çeşidi olan "Giovanna della Lingua (Dil Öğlanları)" sınıfı ortaya çıkar (Şakiroğlu, 1995: 221). Bu ilgi; Fransızların Venediklileri kendisine örnek alarak Doğu Dilleri Okulu'nu İstanbul'da açması Avusturya ve Rusya'nın da bu kervana katılmasıyla artarak devam etmiştir (Dil öğlanları ve Tercümanlar, 1995: 19-25). Bu ilginin doğal bir sonucu olarak Türkçenin öğretimine yönelik kitaplar da boy göstermeye başlamıştır.

19. yüzyılda özellikle sanayi devrimi ile birlikte İngiltere'nin de Türkçeye karşı ilgisi artmıştır. Thomas Vaughan tarafından 1709 yılında yayımlanan Grammar of the Turkish Language'ten (Türk Dil Bilgisi) sonra bu dönemde Türkçenin öğrenilmesi için yazılan İngilizce kitaplar çoğalmıştır. Arthur Lumley Davids tarafından 1832'de yayımlanan Grammar of the Turkish Language (Türkçe'nin Dil Bilgisi Kuralları), Charles Boyd tarafından 1842 yılında yayımlanan The Turkish Interpreter or a new Grammar of The Turkish Language (Türkçe Tercüman ya da Türk Dilinin Yeni Dil Bilgisi), William Barker tarafından 1854 yılında Londra'da basılan A Reading Book of The Turkish Language (Türk Dilinin Okuma Kitabı) adlı eserler örnek olarak verilebilir.

Bu çalışmalara ilave olarak Venedik'teki Aziz Lazar Manastırı'nda yaşamakta olan Ermeniler tarafından da Türkçeye yönelik olarak çeşitli kitaplar basılmıştır. Bu kitaplardan dikkat çekici olanlarından biri de Türkçe atasözlerinin, üstte Ermeni Harfli Türkçe altında da İngilizce, Fransızca, Almanca ve İtalyanca tercümesiyle birlikte iki dilli olarak yayımlandığı kitaplardır. Kitapların, 1844, 1860, 1868, 1873, 1877, 1880, 1883, 1893 yıllarında yeniden basılması kitaba ne kadar rağbet edildiğini göstermektedir. Basım tarihi dikkate alınırsa bu kitapların ilk baskısının Boyd'un (1842) kitabını destekler mahiyette hazırlandığı da düşünülebilir.

Problem Durumu

Bu çalışmada, Venedik'teki Aziz Lazar Manastırı'ndaki matbaada basılan Turkish Proverbs Translated into English, Türkische Sprichwörter ins Deutsche Übersetzt (Türkçe Atasözleri...) adlı eserlerin farklı tarihlere ait baskıları, dil özellikleri ve muhteva yönünden karşılaştırmalı olarak incelenmiştir; adı geçen eserlerin iki nüshası üzerinde iki farklı çalışma yapılmış olmasına rağmen eserler hakkındaki, kimin yazdığı, niçin EHT ile yazıldığı vb. henüz cevaplanmamış sorulara cevap aranmıştır.

Yöntem

Çalışmada “İlişkisel Tarama” ve “Doküman Analizi” yöntemleri kullanılmıştır.

EHT Atasözü Kitaplarıyla İlgili Bazı Önemli Konular ve Bulgular

EHT kitapların önemli bir kısmı Venedik'teki St. Lazar adasındaki manastırda Mehitarist rahipler tarafından kurulan matbaada basılmıştır. Misyonerlik faaliyetleri için bastıkları dini eserlerin dışında, Avrupa'daki Türkçe öğrenmeye olan ilginin farkına vararak Ermeni harfli Türkçe kitaplar da basmışlardır. Bunların arasında özellikle Türkçenin kültür aktarımı için çok önemli olan atasözleri bulunmaktadır. Venedik, bu matbaa sayesinde İstanbul'dan sonra Ermeni harfli Türkçenin merkezlerinden biri olmuştur.

Venedik'te basılan Ermeni harfli Türkçe atasözleri kitaplarından Türkiye'de ilk bahseden kişi Turgut Kut'tur. Kut, 'Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları' adlı çalışmada, 9 kitaptan bahsetmiştir (Kut, 1983: 5).

Kut'un bahsettiği bu kitaplar hakkında yapılan ilk çalışma Zeki Kaymaz'a aittir ve o kitaplardan “Türkische Sprichwörter (1877)” adlı kitabı incelemiştir (Kaymaz 2013). Kut'un makalesinde geçen kitaplardan biri olan Türkische Sprichwörter ins Deutsche Übersetzt (1877) üzerinde çalışma yapan Kaymaz (2013), A. Merx'in Almancaya tercüme ettiği 355 atasözünden ve bazı söyleyiş özelliklerine ait ses olaylarından bahsetmiştir (s. 174). Bazı atasözlerinin, bugün bilinmeyen veya kaynaklarda tespit edemediğimiz atasözleri olduğundan söz ederek 38 atasözünü, söylenişlerinin değişmiş olduğundan söz ederek 16 atasözünü örnek olarak vermiştir. Kitapta atasözleri Latinize edilirken ıların yazılması, “ilen”in “ilen” yazılması gibi bazı imla hataları yapılmıştır.

Ermeni harfli Türkçe atasözleri kitapları üzerine yapılmış ikinci çalışma Hüseyin Yıldız ve Abdulkadir Öztürk'e aittir ve 1844 yılında Venedik'te yayımlanan Turkish Proverbs adlı eseri incelemiştir (Yıldız ve Öztürk, 2016). Kut'un makalesinde geçen Ermeni Harfli Türkçe kitaplardan Turkish Proverbs Translated into English'in 1844 tarihli baskısını inceleyen Yıldız ve Öztürk, kitaptaki 181 atasözünün Ermeni harflerinden Latin harflerine transkribini yapmışlar ve bu atasözlerinin Türkçe kaynaklarda olup olmadığını araştırıp, aynı veya bazı değişikliklerle benzeri varsa yanına kaynağıyla birlikte ilave etmişlerdir. Çalışmanın sonunda bazı ses olaylarından bahsetmişler ve atasözlerinde meydana gelen değişiklikleri karşılaştırmışlardır.

Yukarıda adı geçen kitapların bir kısmının çalışmalarda adı geçmeyen baskılarına da ulaşılmıştır. Bunlar, The Armenian Monastery of S. Lazarus (Aziz Lazarus Ermeni Manastırı) matbaasında basılan Turkish Proverbs Translated into English adlı eserin 1860 ve 1873 tarihli baskısı ile Türkische Sprichwörter ins Deutsche Übersetzt adlı eserin 1893 tarihli farklı bir baskısıdır. Ayrıca, Turkish Proverbs Translated into English adlı kitabın, üzerinde çalışılan 1844 tarihli baskısının dışında, biri kısmen eksik 3 farklı nüshası daha bulunmuştur.

Çalışmamızda; Turkish Proverbs Translated into English adlı kitabın 1844 tarihli 4, 1860 tarihli 1, 1873 tarihli 1 nüshası ile Türkische Sprichwörter ins Deutsche Übersetzt adlı kitabın 1877 ve 1893 tarihli birer nüshası olmak üzere toplam 8 nüsha incelenmiştir.

Aşağıda, nüshalar üzerinde yapılan incelemeler sonucunda adı geçen kitaplarla ilgili daha önce yapılmış çalışmalarda değinilmeyen ve soru işaretleri oluşturan bazı önemli konulara açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

Çalışmamıza kaynaklık eden kitapların niçin yazıldığı, önemli bir sorudur. Kitapta buna dair bir bilgi veya açıklama yoktur. 19. yüzyılda Türkçenin öğrenimi ile ilgili kitaplara bakıldığında, Türkçenin öğrenimine yönelik ciddi bir ilginin olduğu, ancak hazırlanan kitapların ağırlıklı olarak gramer kitapları olduğu görülecektir. Bir dilin kültür aktarımı

için gerekli olan, atasözü ve deyimler gibi dil yapıları, kitapların içinde çok az sayıda bulunmaktadır (Ayrıntılı bilgi için bkz: Şahin ve Yeşilyurt, 2015). Bu bilgiden yola çıkılarak üstte EHT, altında da İngilizce, Fransızca, Almanca vd. tercümesi şeklinde iki dilli olarak yayımlanan kitapların, yardımcı kitap niteliğinde yabancı dil olarak Türkçe öğretimi materyali olduğu söylenebilir.

İzaha muhtaç ikinci konu, bu kitapların niçin EHT ile yazıldığıdır. Bu konuda Elias Riggs'in 1856 yılında yayımladığı "Outline of a grammar of the Turkish Language as Written in the Armenian Character" adlı kitabın ön sözünde oldukça tatmin edici bir bilgi bulunmaktadır. Bu kitap, çalışmamız sırasında ortaya çıkan bazı sorulara da cevap vermesi açısından önemlidir ve ileride yine bu kitaba değinilecektir. Riggs'e (1956) göre Ermenilerin ve Rumların Türkçe konuşmalarına rağmen Arap alfabesi temelli Türkçe alfabe yerine kendi alfabelerini kullanmalarının sebebi, Arap alfabesinin ünsüzler açısından yeterli olmasına rağmen ünsüzler açısından yetersiz görülmesidir. Riggs, kitabın ön sözünde, Türklerin Arap alfabesine 3 harf ekleyerek ünsüzler konusunda dillerindeki sesleri karşılayabildiklerini söyler, ancak Türkçede sekiz veya dokuz ünlü bulunmasına rağmen alfabede üç harfle gösterildiğinden, hatta bazen bunların bile yazılmadığından şikâyet eder. Bu açıdan, Türkçe yazarken Ermeni veya Rum alfabesinin kullanılmasının özellikle yeni başlayanlar için çok büyük avantaj sağladığını söyler.

İzaha muhtaç üçüncü konu, EHT kitaplarda yer verilen atasözlerini kimin yazdığıdır. Kitapların hiçbirinde yazarından bahsedilmediği gibi, kitaplar hakkında bilgi edinebileceğimiz bir ön sözler de bulunmamaktadır. Kitaptaki atasözlerinin kim tarafından yazıldığı veya kimin tarafından toplandığı çok önemli bir konudur. Kitaplar üzerinde çalışma yapan Kaymaz, Yıldız ve Öztürk; yazarının kim olduğu konusunda hiçbir yorum yapmadan çalışmalarında ses olaylarına da yer vermişlerdir. Eğer kitap bir Ermeni tarafından hazırlanmışsa Ermenilerin ağız özelliklerinden dolayı, yazıya Türklerin kullandığı şekilde geçirmek yerine kendi söyledikleri biçimde geçirme ihtimalleri çok yüksektir ve bu da metni Türkçe açısından güvenilir olmaktan çıkarır. Nitekim kitaplar incelendiğinde, Türkçede "ğ" sesi ile telaffuz edilen pek çok kelimenin "y" harfi ile gösterilmesi de bu tespitimizi doğrulamaktadır: "Yıl dediğin yıldırım dır." (1844, 28 numaralı atasözü) gibi. Bu sebeple Ermeniler arasında da kullanılan Türkçe atasözlerinin yine bir Ermeni tarafından, kendi söyleyişlerine uygun olarak yazıya geçirilerek kitaplaştırıldığı çok kuvvetli ihtimaldir. Yeşilçam filmlerinde bile karakterin Ermeni olduğu, seyirciye karaktere Türkçeyi şiveli bir şekilde konuşturarak verilmektedir. Bu, sosyal hayattaki bir gerçekliğe tekabül etmektedir. Çalgıoğlu'nun "Osmanlı'da Ermeni Tiyatrosu I" adlı yazısında verdiği bilgi de bu görüşümüzü desteklemektedir. Çalgıoğlu'na göre 1867 yılında İstanbul'da "Vartovyan Kumpanyası" nı kuran Vartovyan, Türkçe oyunlarda rol alan oyuncuların Türkçe şivelerini düzeltmek amacıyla, aralarında Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik, Şemsettin Sami gibi devrin önemli yazarlarının bulunduğu bir kuruldan yardım almıştır (2014). Dolayısıyla kitaplardaki ses olayları, Türkçedeki ses olaylarını göstermekten ziyade Ermenilerin telaffuzlarını gösterebilir.

İzaha muhtaç dördüncü konu, Ermeni Alfabesini Latin esaslı Türkçe alfabeyle çevirirken neye dayanmak gerektiğidir. Kitabın tıpkıbasımlarında 38 harfli Ermeni Alfabesi harflerin sadece "name" altında Latin harfleriyle ismi yazılmış, harflerin ses değerleriyle ilgili bir bilgi verilmemiştir. Burada ortaya çıkan ilk soru şudur: Ermeni harflerinin Latince ses değeri nasıl bulunmuştur? Adı geçen kitaplar hakkında ilk çalışmayı yapan Kaymaz, Ermenice harfleri Latin harflerine transkribe ederken ses değerleri konusunda neye dayandığına dair bir bilgi vermemiştir. Yıldız ve Öztürk'ün çalışmasına bakıldığında da inceledikleri kitabının başında Ermenice okunuşlarıyla Alfabe verilmiş Ermeni Alfabesi harflerin sadece "name" altında Latin harfleriyle ismi yazılmış, harflerin ses değerleriyle ilgili bir bilgi verilmemiştir. Araştırmacıların yine Kaymaz'da olduğu gibi Ermeni harflerini Latinize ederken neye dayandıkları belli değildir.

Türkçe Öğretim Materyali Olarak 19. Yüzyılda Ermeni Harfli Türkçe ile Yazılmış “Turkish Proverbs...” Kitaplarının Karşılaştırmalı İncelemesi 341

Burada dikkat çeken bir diğer husus, kitapların hem İngilizce hem de Almanca baskılarında başlıkların “form, name” gibi İngilizce olmasına rağmen, verilen isimlerde ve parantez içi açıklamalarda farklılık olmasıdır:

ALPHABET.

ALPHABET.

FORM.	NAME.	FORM.	NAME.
Ա.	ipe.	Ն.	noo.
Բ.	pen.	Շ.	shah. (of persia).
Գ.	kim.	Ո.	wo.
Դ.	ta.	Չ.	cha. (as in Charley).
Ե.	yetch.	Պ.	ba.
Զ.	za.	Ղ.	tjay.
Է.	a.	Ռ.	rah. (as in Write).
Ը.	yet.	Ս.	say.
Թ.	loe.	Վ.	vev.
Ժ.	g. (french).	Տ.	deune.
Ի.	e.	Ր.	ra.
Լ.	liun. (as in Lunatic).	Ց.	zo.
Լ.	ch. (german).	Ի.	hune.
Ծ.	dza.	Փ.	pure.
Կ.	gain.	Բ.	k.
Կ.	ho.	Օ.	o.
Ճ.	tza.	Ֆ.	fa.
Ղ.	gad.		
Ճ.	jai.		
Մ.	men.		
Ե.	he.		

Resim 1 - Ermeni Alfabeti (Turkish Proverbs Translated into English 1844)

ALPHABET		FORM	NAME
Ա	ա	Մ	men
Բ	բ	Ն	hi
Գ	գ	Շ	nu
Դ	դ	Չ	schah
Ե	ե	Ո	wo
Զ	զ	Չ	tscha
Է	է	Պ	be
Ը	ը	Ղ	tsche
Թ	թ	Ռ	rah
Ձ	ձ	Ս	se
Ղ	ղ	Վ	vev
Ճ	ճ	Տ	diun
Լ	լ	Ր	ro
Լ	լ	Ց	zo
Ծ	ծ	Ի	hiun
Կ	կ	Փ	piur
Կ	կ	Բ	ke
Ճ	ճ	Օ	o
Ղ	ղ	Ֆ	fe
Ճ	ճ		

Resim 2 - Ermeni Alfabeti (Türkische Sprichwörter ins Deutsche Übersetzt 1877)

Bu durum; Fransızca, İtalyanca, İngilizce vb. pek çok ülkenin Latin esaslı alfabe kullanmasına rağmen sembollere kendilerine göre farklı ses değerleri vermesi ile

açıklanabilir. Verilen alfabelerde, harflere farklı isimler verilmesine bakarak Ermenice harflerin isimleri, İngilizce ve Almanca okunuşlarına göre verilmiştir, diyebiliriz. Ancak, araştırmacıların ses denkliklerini bulmak için buradan yola çıktıklarını düşünsek bile bu bilgi, Ermeni harflerini Latin esaslı Türkçe harflerine hangi ses denkliğine dayanarak çevirdiklerini açıklamak için yeterli değildir. Mesela, kitaplardaki alfabeğe göre “j” şeklinde yazmaları gereken harfi, Türkçe okunuşuna uygun olarak “c” ile belirtmişler; “Ak akje kara gün içindir (1844: 9. atasözü).”i “Ak akce kara gün içindir.” şeklinde yazmışlar ancak sebebini açıklamamışlardır.

Ayrıca Türkçenin seslerini doğru göstermeye yönelik olarak kitaplarda verilen alfabeğe bulunmayan farklı karakterler de mevcuttur. Araştırmacılar, bu karakterlerin ifade ettiği sesleri muhtemelen atasözlerindeki seslerden çıkararak okumuşlar ancak çalışmada ne harflerin karşılıklarına ne de türetilen harflere dair bir bilgi vermişlerdir.

Alfabelerin ses denklikleri konusunda Türkçe atasözleri kitaplarının hem İngilizce hem de Almanca baskılarını üzerinde tarafımızdan yapılan çalışmalarda ses denklikleri konusunda hiçbir bilgiye ulaşamamıştır. Yavuz Kartalhoğlu'nun “Çeviri Yazılı Metinlerde Türkçenin Ünsüzleri Dil Araştırmaları” adlı çalışmada da Ermeni harfleri dâhil edilmediği için bir bilgiye ulaşamamıştır. Bunun üzerine yakın tarihli başka kitaplarda bilgi olabileceği ihtimali üzerinde durulmuş ve yaptığımız araştırmalar sonucunda Elias Riggs'in yukarıda bahsedilen kitabında verilen alfabeğe sorumuza cevap niteliğinde bilgiler bulunmuştur:

§ 1. ALPHABET.

The Armenian alphabet consists of 38 letters, viz.

Capitals.	Arm. text.	Italics.	Names.	Pronunciation.
Ա	ա	ա	aip	a as in far
Բ	բ	բ	pen	p
Գ	գ	գ	kim	k
Դ	դ	դ	tah	t
Ե	ե	ե	yetch	ye as in yet, y
Զ	զ	զ	zah	z
Է	է	է	a	a as in fate
Ը	ը	ը	yet	u as in us
Թ	թ	թ	to	t
Ճ	ճ	ճ	zhay	s as in pleasure
Ի	ի	ի	inni	i as in machine
Լ	լ	լ	lune	l
Խ	խ	խ	khay	kh guttural
Ծ	ծ	ծ	dzah	dz
Կ	կ	կ	ghen	g hard
Կ	հ	հ	ho	h
Ձ	ձ	ձ	tsah	ts
Ղ	ղ	ղ	ghad	gh guttural
Ճ	յ	յ	jay	j
Մ	մ	մ	men	m
Ն	ն	ն	he	h or y
Շ	շ	շ	noo	n
Չ	չ	չ	shah	sh
Վ	վ	վ	vo	vo or o

ALPHABET.

3

Չ	չ	չ	chah	ch as in church
Պ	պ	պ	bay	b
Յ	չ	չ	chay	ch as in church
Ռ	ռ	ռ	rrah	r Scotch
Ս	ս	ս	say	s
Վ	վ	վ	vev	v
Տ	տ	տ	dune	d
Ր	ր	ր	ray	r
Յ	յ	յ	tso	ts
Ի	ի	ի	hune	u or v
Փ	փ	փ	pure	p
Կ	կ	կ	kay	k
Օ	օ	օ	o	o
Ֆ	ֆ	ֆ	fay	f

Resim 3 - Ermeni Alfabeti (Outline of a Grammar of the Turkish Language as Written in the Armenian Character 1856)

Yukarıda da görüldüğü üzere Riggs’in kitabında verilen alfabede, Ermeni harflerinin isimleriyle birlikte İngilizce telaffuzdaki ses karşılıklarının da verilmesi sebebiyle alfabeyle ilgili sorunun cevabını kısmen bulabiliyoruz.

Atasözü kitapları incelenirken, harfleri translitalize ederek çevirdiğimizde anlamsız gelen kelimelerle karşılaşmışır: “Her kvoşvoun eti yenmez.” gibi. “kvoşvoun” şeklinde yazılan kelimenin “kuşun” olduğı çok rahatlıkla tespit edilebilirken kitaplarda niçin öyle yazıldığına dair bir bilgi verilmemişti. Önceki araştırmacıların çalışmalarında da bu konuyla ilgili bir bilgi yoktur. Bu konudaki bilgiyi de yine Riggs’in kitabında bulabilmekteyiz. Adı geçen kitaptan elde edilen bilgiye göre, Türkçe ile ilgili Latin harflerini kullanan diğere eserlerde de görüldüğü gibi, 38 harfli Ermeni alfabesinin içinde bulunmayan Türkçeye özel sesleri karşılamak için Ermeni harfleri içinde iki farklı harfin birleştirilmesiyle özel karakterler (ikiz harf) icat edilmiştir:

Է is a contraction for եւ ; beside which the following combinations of letters occur.

Շ and ե	Շե	Շ and եւ	Շեւ
Շ and ե	Շե	Շ and է	Շեէ
Շ and է	Շեէ	Շ and յ	Շեյ
Շ and յ	Շեյ	Շ and յ	Շեյ

Resim 4 - Ermeni Alfabesinde Türkçe Sesler için Özel olarak Türetilen Karakterler (Outline of a Grammar of the Turkish Language as Written in the Armenian Character - Elias Riggs 1856)

Ancak Türkçedeki bir sesi karşılamak üzere burada verilen ikiz harfler ile atasözü kitaplarındaki harfler arasında farklılıklar bulunmaktadır ki bu da yazarların, Türkçe sesleri doğru gösterebilmek adına kendi özel harflerini icat ettiğini veya Venedik ile İstanbul matbaaları arasında imla farklılıklarını olduğunu göstermektedir.

Yine Riggs’ten öğrendiğimize göre alfabedeki Ermenilere özel 5 harf, Türkçede hiç kullanılmamaktadır. Bütün kitaplar incelendiğinde Riggs’in belirttiğı Ermeni alfabesindeki 5 harfin dışında 1 harfin daha kendi başına kullanılmadığı belirlenmiştir. Ancak kendi başına kullanılmayan bu harf, ikiz harfin ilk karakteri olarak kullanılmıştır. Yani EHT atasözleri için kullanılmayan harf sayısı 6’dır ve alfabedeki 38 harften 32’si kullanılmıştır. Bunlara ilave olarak ise Türkçedeki sesleri karşılamak üzere iki harfin birleştirilmesiyle 5 yeni harf elde edilmiştir ve kitaplarda Türkçe için 37 harfli yeni bir alfabe oluşmuştur.

Yukarıdaki bilgiler ve kitaplarda yer alan atasözlerinden yola çıkılarak EHT atasözü kitaplarında kullanılan Ermeni Alfabesinin Türkçe ses karşılıkları şu şekilde belirlenmiş, kullanılmayan harflerin karşısına çizgi çekilmiştir:

ERMENİ ALFABESİ TÜRKÇE SES DENKLİKLERİ									
	Büyük	Küçük	İtalik	Türkçe		Büyük	Küçük	İtalik	Türkçe
1	Ա	ա	ա	a	20	Մ	մ	մ	m
2	Բ	բ	բ	p	21	Յ	յ	յ	y
3	Գ	գ	գ	k (kalın)	22	Ն	ն	ն	n
4	Դ	դ	դ	t	23	Շ	շ	շ	ş
5	Ե	ե	ե	y	24	Ո	ո	ո	—
6	Զ	զ	զ	z	25	Չ	չ	չ	ç
7	Է	է	է	e	26	Պ	պ	պ	b
8	Ը	ը	ը	ı	27	Ջ	ջ	ջ	—
9	Թ	թ	թ	t	28	Դ	դ	դ	—
10	Ժ	ժ	ժ	s	29	Ս	ս	ս	s
11	Ի	ի	ի	i	30	Վ	վ	վ	v
12	Լ	լ	լ	l	31	Տ	տ	տ	d
13	Խ	խ	խ	kh	32	Ր	ր	ր	r
14	Ս	ս	ս	—	33	Յ	յ	յ	—
15	Կ	կ	կ	g	34	Ի	ի	ի	u
16	Հ	հ	հ	h	35	Փ	փ	փ	p
17	Ջ	ճ	ճ	—	36	Գ	գ	գ	k (ince)
18	Ղ	ղ	ղ	ğ	37	Օ	օ	օ	o
19	Ճ	ճ	ճ	c	38	Ֆ	ֆ	ֆ	f

TÜRKÇE SESLER İÇİN ERMENİ ALFABESİNE İLAVE EDİLEN İKİZ HARFLER									
Է՛	â	Է՛	ö	ու	u	ի՛	ü	նղ	ng

Resim 5 - EHT Atasözü Kitapları için Ermeni Alfabeti Türkçe Ses Denklikleri

İncelenen kitapların karşılaştırılması sonucunda ise aşağıdaki bulgular elde edilmiştir:

Kitapların adının “Türkçe Atasözleri” olmasına rağmen kitaplarda “Kuru ağaçtan yemiş ummak, kulağı delik...” vb. deyimler de bulunmaktadır

İngilizce tercümelili kitaplara baktığımızda, Turkish Proverbs Translated into English adlı kitabın elde edebildiğimiz 1844 tarihli 4 baskısı arasında hiçbir fark yoktur ve hepsi de aynı dizgi kalıbından çıkmıştır. Bir atasözüne aynı numaranın iki kez verilmesi sebebiyle numaralı olarak 180 atasözünü görünmesine rağmen 181 atasözünü mevcuttur. Aynı kitabın 1860 tarihli baskısında 180 atasözünü mevcuttur. 1844 tarihli baskılar ile 1860 tarihli baskı arasında sayfa düzeni dışındaki en büyük farklılık, 1844 tarihli baskıdaki “Saçı uzun, aklı kısa.” adlı atasözünün çıkarılmış olmasıdır. Niçin çıkarıldığına dair hiçbir bilgi yoktur. Kitabın 1860 baskısında EHT metinler üzerindeki dizgi hataları giderilmiş, ancak İngilizce açıklamalara dokunulmamıştır. Kitabın 1873 tarihli baskısında ise yine 180 atasözünü bulunmaktadır. Ancak bu kez kitabın 1860 tarihli baskısındaki EHT metin aynen korunmuş; İngilizce tercümelilerden bir kısmı, anlamın yanlış verildiği düşüncesiyle değiştirilmiştir.

Kitabın; İngilizce tercümelili olanlarının 1844 baskılarında 181, diğerlerinde 180 atasözünü bulunmasına rağmen Almanca tercümelili olanlarının her ikisinde de 355 atasözünü yer almaktadır. Almanca tercümelili olanlarında İngilizce tercümelili olanlarında bulunan -92 numaralı atasözünü hariç- bütün atasözleri yer almaktadır. İngilizce nüshalarda 92 numaraya “Azalar zefk etsin, aylar paralansın.” şeklindeki atasözünün niçin çıkarıldığı konusunda da bir bilgi yoktur.

Almanca tercümelili baskılarda, İngilizce tercümelili kitaplarda bulunan atasözlerine 176 atasözünü ilave edilmiştir. İngilizce ve Almanca tercümelilerde ortak olan atasözlerinin dizilişinde herhangi bir düzen yokken Almanca tercümelili kitaba, İngilizce baskısı ile ortak olan atasözlerinden sonra ilave edilen yeni atasözleri, Ermeni alfabesine göre alfabetik sırayla yerleştirilmiştir. Bu da Almanca tercümelili kitaba ilave edilen atasözlerinin başka bir kaynaktan alındığını göstermektedir. Ancak bu kaynağın ne olduğu konusunda bir bilgi yoktur.

Aşağıda basım tarihlerine göre kitaplara ait karşılaştırmalı tablo verilmiştir:

Ermeni Harfli Türkçe Atasözünü Kitapları					
	Turkish Proverbs Translated into English			Türkische Sprichwörter ins Deutsche Übersetzt	
Basım Tarihi	1844	1860	1873	1877	1893
Atasözünü Sayısı	181	180	180	355	355

EHT Atasözünü Kitaplarının Atasözünü Sayısı Tablosu

Kaynak konusunda aklımıza 1863 yılında Şinasi tarafından yazılmış olan Durub-i Emsal-i Osmaniye adlı eserden yararlanılmış olma ihtimali gelse de, eserde 1500 kadar Osmanlı atasözünü ve deyiminin derlenmiş olması, 2. baskıda (1870) bu sayının 2500'e ulaşması ve 1885'te ise Ebüzziya Tevfik'in kendi topladıklarını da ilave ederek atasözleri ve deyimlerin sayısını 4000'e kadar çıkarması bu ihtimali ortadan kaldırır.

M. Sabri Koz'un bir mecmuada bularak “Ermeni Harfli Türkçe Bir Yazma Mecmuadan Atasözünü ve Deyimler” başlıklı makalesinde yayımladığı atasözlerinden yararlanılmış olma ihtimali de yoktur, çünkü orada sadece 75 (tıpkıbasımı verilen 72) atasözünü vardır.

Eserin İngilizce tercümelili olanlarında yazarı ve tercüme edeni hakkında hiçbir bilgi yokken, kitabın Almanca tercümelili 1877 ve 1893 baskılarında Almancaya tercüme eden

A (Adalbert). Merx'in adı zikredilmektedir. Almanca tercümeli olan 1877 ve 1893 baskıları arasında, 1877 tarihli baskıdaki Almanca açıklama kelimelerinin satır sonunda görülen hece bölünmelerinin 1893 baskısında giderilmesi gibi çok küçük dizgi kusurlarının giderilmesi dışında, bir fark yoktur.

Sonuç ve Öneriler

EHT ile yazılmış ve Venedik'te basılmış olan iki dilli Türkçe Atasözleri kitapları, 19. yüzyılda giderek artan Türkçe öğrenme ilgisinin kültürel boyutundaki ihtiyacı gidermek üzere hazırlanan birer Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi materyalidir.

Kitaplar, muhtevastındaki atasözleri bakımından oldukça değerlidir. Adı geçen EHT kitapların ikisi hakkında yapılan çalışmalarda da belirtildiği üzere Türkiye'deki kaynaklarda bulunmayan atasözleri bulunmaktadır. Mevcut olduğu söylenen atasözlerin çoğunluğunda da kelimeleri ve sesleri arasında farklılıklar, bir kısmında ise ilave veya eksiltmeler bulunmaktadır. Bu açıdan mevcut kaynaklarımızdaki atasözleri, bu kitaplardakilerin de ilavesiyle güncellenmelidir.

Kitapların yazarı veya derleyeniyle ilgili kitaplarda ve önceki çalışmalarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamış, ancak kitap üzerinde yapılan incelemelerimiz sonucunda yazarın Türk olamayacağı kanaatine varılmıştır. Türkçede "ğ" ile söylenen kelimelerin -kitapta "g" sesleri de kullanılmasına rağmen- "y" ile yazılmış olması en büyük delillerden bir tanesidir.

Kitaptaki atasözlerini toplayan kişi veya kişilerin Türk olmaması sebebiyle EHT metinlerdeki ses olaylarının incelenmesi sağlıklı ve güvenilir sonuçlar veremeyeceği için incelenmemiştir. Ancak, kitaplardaki ses olaylarının incelenmesiyle o devirde yaşayan Ermenilerin şiveleri konusunda bilgi edinilebilir.

Bu kitapların ikisi üzerine daha önce yapılan çalışmalarda, Kitaplarda verilen Ermeni alfabesindeki harflerin hangi sese karşılık geldiğine veya EHT ile yazılmış metinlerin Latin esaslı Türk alfabesine nasıl aktarıldığına dair bir bilgi bulunamamıştır. Yaptığımız çalışmada, kitaplarda verilen 38 harfli Ermeni alfabesindeki harflerden 6 tanesinin hiç kullanılmadığı, buna karşılık Türkçedeki sesleri karşılamak üzere kitaptaki alfabede gösterilmeyen 5 yeni ikiz harf üretilip kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu eksiklik, kitaplarda verilen alfabedeki Ermeni harfleri ile onlara ilave olarak eklenen 5 harfin Türkçe ses karşılıkları tablo hâlinde verilerek giderilmiştir. Bunun, diğer EHT ile yazılmış kitaplar üzerindeki araştırmalarda yol gösterici olacağı umulmaktadır.

Önceki çalışmalarda kitapların niçin EHT ile yazıldığı konusunda bir bilgi verilmemiştir. Ermeni harfleriyle Türkçe dil bilgisi yazar Riggs'ten elde ettiğimiz bilgilerden, bunun sebebinin Arap esaslı Türk alfabesinin Türkçedeki ünlüleri karşılayamaması olduğu anlaşılmıştır. Ermenilerin Türkçe konuştukları hâlde Arap harflerini kullanmayıp, niçin Ermeni harflerini kullanmaya devam ettiğini açıklamaya çalışan diğer kaynaklarda da (Canıkara, 2015) böyle bir bilgi yoktur.

Kitapların İngilizce tercümeli baskılar ve Almanca tercümeli baskıların kendi aralarında karşılaştırılması sonucunda ciddi bir fark bulunamamıştır. Ancak çapraz karşılaştırmada, Almanca tercümeli baskılara 176 atasözünün ilave edildiği görülmektedir. Ortak olan atasözlerinden sonra yazılan bu atasözleri, alfabetik sırayla verilmesiyle diğerlerinden belirgin olarak ayrılmaktadır. Bu da, ilave edilen atasözlerinin farklı bir kaynaktan alındığı intibayı oluşturmaktadır.

Kaynakça

- ADJÍ, M. (2002). *Kıpçaklar: Türklerin ve Büyük Bozkırın Kadim Tarihi*. (Z. B. Özer, Çev.). s.157-210. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- BARKER, William Burchart (1854). *A Reading Book of the Turkish Language With a Grammar and Vocabulary*. London: R. Watts, Crown Court, Temple Bar.
- BOYD, Charles (1842) *The Turkish Interpreter Or, A New Grammar of the Turkish Language*,
- CANIKARA, Murat (2015). “Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni Harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik”. *AÜ İLEF* (2/2), 105-130.
- ÇALGICIOĞLU, Boğos (2014). “Osmanlı’da Ermeni Tiyatrosu I”. [http://www.paros.com.tr/?p=2738#prettyPhoto\[gall1\]/0/](http://www.paros.com.tr/?p=2738#prettyPhoto[gall1]/0/) adresinden erişim tarihi: 20.07.2017.
- ÇENGEL, Kasapoğlu H. (2012). “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, *Dil Araştırmaları* (10): 17-81.
- DAVİDS, Arthur Lumley (1832). *A Grammer of the Turkish Language*. London: R. Watts, Crown Court, Temple Bar.
- Dil Oğlanları ve Tercümanlar (Katalog) (1995). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- EREN, Hasan (1988). *Türklük Bilimi Sözlüğü (I. Yabancı Türkologlar)*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERTEM, Rekin (1991). *Elifbe’den Alfabe’ye Türkiye’de Harf ve Yazı Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2001 Mart-Nisan). “Türk-Ermeni Dil İlişkileri”, *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II* (38). 967-973.
- KARTALIOĞLU, Yavuz (2010). “Çeviri Yazılı Metinlerde Türkçenin Ünsüzleri”. *Dil Araştırmaları* (6), 87-146.
- KAYMAZ, Z. (2013). “Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/ Journal of Turkish World Studies*, (XIII/ 1), 173-212.
- KOZ, S. (2015). “Ermeni Harfli Bir Türkçe Yazma Mecmüadan Atasözü ve Deyimler.” *Çekirge Budu. Festschrift in Honor of Robert Dankoff. Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları* (44), 285-314.
- KUT, Turgut (1984). “Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Halk Kitapları”, *Halk Kültürü*, (3), 69-79.
- KUTALMIŞ, Mehmet (2004 Mayıs) “On the Armeno-Kipchak”. *Karadeniz Araştırmaları* (2), 35-44.
- Larousse Alfabetik Ankiklopedi* (1991). İstanbul: Omnis, Ansiklopedi Yay. ve Tic. San. A. Ş.
- NADİR, İlhan (2015). “Türklerde Alfabe Değıştirme Sorunu ve Türk Kültürü Açısından Sonuçları”. <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/İLHAN-NADIR-TÜRKLERDE-ALFABE-DEĞİŐTİRME-SORUNU-VE-TÜRK-KÜLTÜRÜ-ACISINDAN-SONUÇLARI.pdf> adresinden erişim tarihi: 20.07.2017.
- PAMUKCİYAN, K. (2002). *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*. İstanbul: Aras Yayınları.
- REDHOUSE, J. W. (1884). *A Simplified Grammar of the Ottoman-Turkish Language*. London: Trubner & Co., Ludgate Hill.
- RIGGS, Elias (1856). *Outline of a Grammar of the Turkish Language as Written in the Armenian Character*. Constantinople: A. B. Churchill.
- STEPANYAN, H. A. (2005). *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*. İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- ŞAHİN, Abdullah ve YEŞİLYURT, Erhan (2015 December). “Osmanlı Dönemi İngilizlere Türkçe Öğretiminde Deyimler ve Atasözleri”. *International Journal of Languages’ Education and Teaching* (3), 172-194.
- ŞAKİROĞLU, Mahmut H. (1995). “Batı Ülkelerinde Yapılan Arap Harfli Basının Kaynağı ve Etkisi”. *Kebikeç* (1), 219-224.

- ŞİRİN, H. (2015). *Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- TEKİN, Talat (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Turkish Proverbs Translated into English* (1844a). Venedik: The Armenian Monaster of S. Lazarus.
- Turkish Proverbs Translated into English* (1844b). Venedik: The Armenian Monaster of S. Lazarus.
- Turkish Proverbs Translated into English* (1844c). Venedik: The Armenian Monaster of S. Lazarus.
- Turkish Proverbs Translated into English* (1844ç). Venedik: The Armenian Monaster of S. Lazarus.
- Turkish Proverbs Translated into English* (1860). Venedik: The Armenian Monaster of S. Lazarus.
- Turkish Proverbs Translated into English* (1873). Venedik: The Armenian Monaster of S. Lazarus.
- Turkish Proverbs Türkische Sprichwörter ins Deutsche Übersetzt* (1877). Venedik: The Armenian Monaster of S. Lazarus.
- Turkish Proverbs Türkische Sprichwörter ins Deutsche Übersetzt* (1893). Venedik: The Armenian Monaster of S. Lazarus.
- TÜRKMEN, Fikret (2001 Mart-Nisan). "Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II* (38), XII.
- VAUGHAN, Thomas (1709). *A Grammar Of The Turkish Language*. London: J. Humfreys.
- Wikipedi, https://tr.wikipedia.org/wiki/Eremya_Celebi_Kömürçüyan adresinden erişim tarihi: 15.07.2017.
- YILDIZ, Hüseyin. & ÖZTÜRK, Abdülkadir. (2016). "19. Yüzyıla Ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6(3),739-766.
- YÜCE, Nuri (1997). "Türkler (Türk Dili)", *MEB İslâm Ansiklopedisi, Eskişehir Anadolu Ün. Güzel Sanatlar Fak. Yay. (12/2)*, 491.